

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Dorothea Reininger, *Diakonat der Frau in der Einen Kirche – Diskussionen, Entscheidungen und pastoral – praktische Erfahrungen in der christlichen Ökumene und ihr Bezug zur römisch-katholischen Diskussion. Mit einem Geleitwort von Bischof Karl Lehmann*, Schwabenverlag (= Τὸ διακονικὸ λειτούργημα τῆς γυναίκας στὴν Μία Ἐκκλησία – Συζητήσεις, ἀποφάσεις καὶ ποιμαντικές – πρακτικές ἐμπειρίες στὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη καὶ ἡ σχέσις τους πρὸς τὴ ρωμαιοκαθολικὴ συζήτησι. Μὲ εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ ἐπισκόπου Karl Lehmann, ἐκδ. οἶκος Schwabenverlag, Ostfildern 1999, σχ. 16,5X24 ἐκ., σσ. 1-736.

Τὸ ὡς ἄνω ὀγκῶδες ἔργον ἀποτελεῖ τὴν διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Γερμανίδος Ρωμαιοκαθολικῆς Διδάκτορος τῆς Θεολογίας Dorothea Reininger. Ἡ συγγραφεὺς, ποὺ γεννήθηκε τὸ 1962, σπούδασε Καθολικὴν Θεολογίαν καὶ Μαθηματικὰ στὰ Πανεπιστήμια τῶν γερμανικῶν πόλεων Mainz καὶ Münster. Ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἀνακηρύξεώς της εἰς Διδάκτορα τῆς Θεολογίας ἔγινε στὸ Πανεπιστήμιο Johannes-Gutenberg τῆς πόλεως Mainz ὑπὸ τὴν συμβουλευτικὴ ἐποπτεία καὶ καθοδήγησι τοῦ Καθηγητοῦ Dr. Theodor Schneider (Doktorvater) καὶ συμπληρωματικῶς ὑπὸ τῆς PD Dr. Dorothea Sattler (τρόπον τινὰ Doktormutter). Ἡ διαδικασία αὐτὴ ἄρχισε τὸ 1995 καὶ περατώθηκε τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1998-1999. Ἡ νεαρὰ θεολόγος συγγραφεὺς, ἡ ὁποία γιὰ τὴν ἐξαίρετη διδακτορικὴ της διατριβὴ ἔλαβε τὸ πρῶτον βραβεῖον τοῦ Ἰδρύματος Dr. Kurt Hellmich τοῦ ΡΚαθολικοῦ Πανεπιστημίου τῆς πόλεως Regensburg, εἶναι-συνιδρύτρια-καὶ-ἡγετικὸν-στέλεχος τῆς Ἐνώσεως, ἡ ὁποία, ὑπὸ τὸν τίτλον «Netzwerk Diakonat der Frau (= Δίκτυον ἐργασίας γιὰ τὸ Διακονικὸ λειτούργημα τῆς γυναίκας)», ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἀναβίωσι τοῦ θεσμοῦ τῶν χειροτονημένων διακονισσῶν καὶ ἐντὸς τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Μετὰ τὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ διακεκριμένου μέσα στὴν Γερμανία ΡΚαθολικοῦ Ἐπισκόπου Karl Lehmann (σσ. 23-24) καὶ μετὰ τὸν Πρόλογο τῆς συγγραφέως (σσ. 25-26) ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγή (σσ. 27-

40), στην οποία παρουσιάζονται ή σπουδαιότητα τοῦ περιεχομένου καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς διατριβῆς, ἡ προβληματολογία τῆς χρησιμοποίησεως τῶν πηγῶν καὶ ἡ ἐξέτασις τῆς χρησιμοποίησεως τῶν πηγῶν καὶ τῆς σχετικῆς ὁρολογίας («διακόνισσα», «διάκονος»).

Ἀκολουθοῦν τὰ τρία μέρη τοῦ ὀγκώδους κυρίου τμήματος τῆς Διατριβῆς, τὰ ὁποῖα ἀποβλέπουν στὸ νὰ ὑποβοηθήσουν τὸν διεξαγόμενον στοὺς κόλπους τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας διάλογον γιὰ τὸ ἐπιτρεπτὸν ἢ μὴ ἐπιτρεπτὸν τῆς εἰσόδου τῶν γυναικῶν στὶς τάξεις τῶν δεχομένων μὲ χειροτονίαν τὸ μόνιμον διακονικὸν λειτουργήμα. Ἡ συγγραφεὺς ὑποβοηθεῖ τοὺς διαλεγόμενους νὰ γνωρίσουν καὶ ἀξιοποιήσουν τὴν σχετικὴν ἐμπειρίαν τῶν ἄλλων Χριστιανικῶν ὁμολογιῶν.

Ἡ πορεία τῆς ἐργασίας της ἀρχίζει τρόπον τινὰ *in medias res* στὸ Α' Μέρος ὑπὸ τὸν τίτλο «Das eigene sehen» (= Ὁρᾶν τὸ ἰδικόν μας, δηλ. τὸ ρωμαιοκαθολικὸ) (σσ. 41-172), μὲ τὴν παρουσίασι τῶν σχετικῶν συζητήσεων στὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ Μέρος αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν βάσιν, τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν προβολὴν τοῦ σχετικοῦ προβληματισμοῦ στὶς ἄλλες Ἐκκλησίες. Ἡ προβολὴ αὕτη γίνεται στὸ Β' Μέρος, τὸ ὁποῖον ἔχει τὸν τίτλον «Den Blick weiten (= ἐπεκτείνειν τὸ βλέμμα, τὴν ματιὰ)» (σσ. 173-603). Ἡ διεύρυνσις τῆς ματιᾶς αὐτῆς παρέχει στοὺς ΡΚαθολικοὺς γνώσεις γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς γυναικείας διακονίας στὶς μὴ ΡΚαθολικὲς Ἐκκλησίες καὶ γιὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις ἢ καὶ ἀντιπαραθέσεις ἐπὶ τῶν ὑπαρχόντων –μέσα στοὺς κόλπους τῶν Ἐκκλησιῶν αὐτῶν– σχετικῶν προβληματισμῶν. Ἔτσι προετοιμάζεται τὸ Γ' Μέρος ὑπὸ τὸν τίτλο «Neue Perspektiven gewinnen» (= Ν' ἀποκτήσωμε νέες προοπτικὲς) (σσ. 604-674), στὸ ὁποῖο ἡ συγγραφεὺς, ἀξιολογοῦσα ρεαλιστικῶς τὶς ἐντὸς τοῦ ΡΚαθολικισμοῦ ὑπάρχουσες θεολογικὲς, ἐκκλησιολογικὲς καὶ πρακτικὲς – ποιμαντικὲς προϋποθέσεις, ὑποδεικνύει ἐλπιδοφόρους διεξόδους. Εἶναι τόσον πλούσια εἰς περιεχόμενον τὰ τρία αὐτὰ κύρια μέρη τῆς Διατριβῆς, ὥστε εἶναι ἀδύνατον ὁ πλοῦτος τοῦ περιεχομένου των νὰ παρουσιασθῇ εἰς μίαν εὐσύννοπτη Βιβλιοκρισίαν.

Τὸ Α' Μέρος παρουσιάζει ἀφ' ἑνὸς τὶς ἐντὸς τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ πρωτοβουλίες κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα πρὸς ἀναβίωσιν τοῦ θεσμοῦ τῶν μυστηριακῶς χειροτονημένων διακονισσῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθοῦν στὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ Παράδοσις σὲ συνάρτησι πρὸς τὰ σημερινὰ ποιμαντικὰ δεδομένα δὲν εἶναι ἀντίθετες στὴν ἀναβίωσιν αὐτῇ. Ἡ συγγραφεὺς –μὲ διονυχιστικὴν κριτικὴν ἀνίχνευσιν τοῦ σχετικοῦ περιεχομένου τῶν πηγῶν, μὲ θαυμασίαν κρι-

τικήν ικανότητα και με αντικειμενικήν ἐκτίμησιν τῶν σημερινῶν ποιμαντικῶν δεδομένων-παρουσιάζει ὅλες τις θετικές καὶ ἀρνητικές πρὸς τὸ ζήτημα ἀπόψεις, γιὰ νὰ ὑποδείξῃ στὸ τέλος τὴν περαιτέρω ἐξέτασι τοῦ ἐρευνωμένου θέματος διὰ τῆς μελέτης τῆς ἐμπειρίας καὶ τῶν προβληματισμῶν τῶν λοιπῶν Ἐκκλησιῶν (ιδίως τῆς Ἀγγλικανικῆς, τῆς Παλαιοκαθολικῆς καὶ πρὸ πάντων τῶν Ὁρθοδόξων καὶ λοιπῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν).

Τὸ Β' Μέρος ἀφ' ἑνὸς ἀναφέρεται εἰς τὸ γυναικεῖον διακονικὸν λειτουργήμα τῶν Εὐαγγελικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Γερμανίας, στὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἀγγλίας (Church of England) καὶ τὶς Παλαιοκαθολικὲς Ἐκκλησίες τῆς Ἑνώσεως τῆς Οὐτρέχτης· ἀφ' ἑτέρου παρουσιάζει λεπτομερῶς τὶς ἀτομικὲς καὶ συλλογικὲς (σὲ συμπόσια καὶ συνέδρια) θεολογικὲς – θεωρητικὲς συζητήσεις καὶ ἀντιπαραθέσεις, ὡς καὶ ποιμαντικὲς – πρακτικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν *de facto* ἀναβίωσιν τοῦ *de jure* ἐν δυνάμει ὑφισταμένου θεσμοῦ τῶν χειροτονημένων διακονισσῶν στὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ στὶς λοιπὰς Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς (τῶν Ἀρμενίων, τοῦ Οὐνιτῶν, τῶν Κοπτῶν, τῶν Δυτικῶν Σύρων, τῶν Αἰθιόπων, τῶν Συρο-μαλαμπαριτῶν, τῶν Συρο-μαλανκαριτῶν τῶν Ἰνδιῶν, τῶν Μαρωνιτῶν· τρίτον ἐπισημαίνει τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ἔχει γιὰ τὶς ἐντὸς τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας συζητήσεις καὶ ἐξελίξεις τὸ γεγονὸς, ὅτι ἤδη τουλάχιστον κατὰ τὰ τελευταῖα εἴκοσιν ἔτη στὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολὴν τὸ ζήτημα τοῦ διακονικοῦ λειτουργήματος τῶν γυναικῶν συζητεῖται συχνὰ σὲ θεολογικὰ συνέδρια μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνωνται θεωρητικὲς ὑποδείξεις γιὰ τὴν ἀναβίωσιν αὐτοῦ· καὶ τέταρτον ἐξιστορεῖ τὶς σχετικὲς συζητήσεις, οἱ ὁποῖες γίνονται στὰ πλαίσια τῶν πολυμερῶν καὶ διμερῶν οἰκουμενικῶν διαλόγων καὶ καλλιεργοῦν τὴν συνείδησιν γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἀναζωπυρήσεως καὶ ἀναπτύξεως τοῦ λειτουργήματος αὐτοῦ.

Στὸ Γ' Μέρος, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὴν δημιουργίαν νέων σχετικῶν προοπτικῶν τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ συγγραφεὺς κατὰ ἐμπειστατωμένον, σφαιρικόν-καὶ-θεολογικῶς-ἐμβαθύνοντα-τρόπον-προβάλλει τὸ ὄραμά μας γιὰ ἓνα μόνιμον διακονικὸν λειτουργήμα τῆς γυναίκας, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ σχετικὰ μηνύματα τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμένης, πού θὰ ἔπρεπε νὰ προσαρμολογῶν στὴν σχετικὴν ΡΚαθολικὴν παράδοσιν περὶ τῶν τριῶν βαθμίδων τῆς μυστηριακῆς Ἱερωσύνης, στὴν περὶ αὐτῆς διδασκαλίαν τῆς Β' Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ, στὴν-ὄχι Χριστομονιστικὴν, ἀλλὰ-Τριαδικὴν Ἐκκλησιολογίαν, στὴν πρᾶξιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, στὴν σχέσιν πρεσβυτέρων καὶ

διακόνων, στην θεολογική ταυτότητα του διακονικοῦ βαθμοῦ, στην ὁρθὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐνεργεῖν in persona Christi καὶ σὲ ἄλλες συναφεῖς διδασκαλίες τοῦ ΡΚαθολικισμοῦ. Οἱ γυναῖκες «διάκονοι», κατὰ τὴν Dorothea Reininger, θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἐνεργοποιηθοῦν ὄχι μόνον στὸ ποιμαντικὸν ἔργον τῆς ἐνορίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐξωενοριακοὺς ποιμαντικούς τομεῖς (σὲ ἔργα ἀγάπης καὶ ἱεραποστολῆς εἰς σχολεῖα, ἐπιχειρήσεις, φυλακές, νοσοκομεῖα, γηροκομεῖα, σταθμοὺς ἐλέους, σιδηρομικροὺς σταθμοὺς, ποιμαντικά τηλεφωνικὰ κέντρα κλπ.). Ἡ συγγραφεὺς καθιστᾷ ἐποπτικὸν τὸ περὶ διακόνων γυναικῶν ὄραμά της καὶ μὲ τὴν παρουσίαισι πλασματικῶν πορτραίτων ρωμαιοκαθολικῶν ἀγάμων καὶ ἐγγάμων διακόνων γυναικῶν.

Στὸν Ἐπίλογο (Schluss) τοῦ βιβλίου (σσ. 675-680) τονίζεται ὅτι ἡ ὑπὸ τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας τυχὸν παροχὴ στὶς γυναῖκες τῆς μυστηριακῆς sui generis διακονικῆς χειροτονίας θὰ θεμελίωνε μίαν γέφυραν μεταξὺ τῶν Χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν. Χαρακτηριστικῶς, ὁ Ἐπίλογος τοῦ βιβλίου καταλήγει ὥς ἐξῆς: «*Ἡ ἀναξωγογόνησις τοῦ παλαιο-χριστιανικοῦ λειτουργήματος τῶν διακόνων γυναικῶν καὶ ἡ συγχρονισμένη διαμόρφωσίς του γιὰ τὶς ποιμαντικὰς προϋποθέσεις καὶ ἀνάγκες τῆς ὑποφωσκούσης τρίτης χιλιετίας θὰ ἦταν μιὰ τέτοια ἀναγκαῖα ἀλλαγὴ, ἡ ὁποία θὰ βοηθοῦσε ὄχι μόνον στὸ νὰ κηρύττωμε στὸν κόσμον τὸ Εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας κατὰ πλεόν ἀξιόπιστον τρόπον, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τούτου θὰ συντελοῦσε εἰδικῶς στὸ νὰ ὑπερνικήσωμε τὴ διάσπασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ*».

Τὸ καλλιτεχνικῶς τυπωμένο ἔργο τῆς Δρος Reininger, τὸ ὁποῖον περιέχει στὸ τέλος «Πίνακα βραχυγραφιῶν» (σσ. 681- 683) καὶ ἀξιοθαύμαστον πλουσιώτατον καὶ πληρέστατον ἐκ 53 σελίδων Πίνακα πρωτογενοῦς καὶ δευτερογενοῦς σχετικῆς πρὸς τὸ θέμα Βιβλιογραφίας (σσ. 684-735), κοσμεῖται ὑπὸ ὠραιότατου ἐγχρώμου ἐξωφύλλου περιέχοντος θαυμασίαν ἀπεικόνισιν δύο σκηνῶν ἐκ τοῦ «Βίου τῆς ἁγίας Ραδεγούνδης (Radegundis)», ποὺ βρίσκεται στὴν Βιβλιοθήκη τῆς πόλεως Poitiers τῆς Γαλλίας. Ἡ πρώτη σκηνὴ παρουσιάζει τὴν ἁγίαν Ραδεγούνδην (518-587) ἐνώπιον τοῦ ἐπισκόπου Medardus νὰ ἐκδηλώνῃ δισταγμοὺς στὸ νὰ δεχθῇ νὰ χειροτονηθῇ διακόνισσα. Ἡ δευτέρα σκηνὴ ἀπεικονίζει τὸν ἐπίσκοπον Medardus νὰ χειροτονῇ ὡς diaconam τὴν ἁγίαν Ραδεγούνδην δι' ἐπιθέσεως τῆς δεξιᾶς χειρὸς του ἐπὶ τῆς κεφαλῆς της.

Νομίζομεν ὅτι δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολή, ἐὰν χαρακτηρίζαμε τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν τῆς Δρος Reininger ὡς μνημειῶδες ἔργον, ποὺ

ἀφ' ἑνὸς ἔχει ἀποθησαυρίσει σχεδὸν πλήρως τὸ ὑπάρχον ὕλικόν τῶν πηγῶν καὶ βοηθημάτων, ποὺ ἀναφέρεται στὰ ζητήματα τῶν διακονισσῶν καὶ τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀξιοποιεῖ κατ' ἐξαιρετον κριτικὸν τρόπον καὶ συνθέτει τὸ ὕλικόν αὐτὸ εἰς τὴν ὀργανικὴν ὁλότητα τοῦ πρωτοτύπου ἐπιλεγέντος ὑπὸ τῆς ΡΚαθολικῆς συγγραφέως σχήματος κατατάξεως τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων αὐτοῦ. Δὲν ἀπαιτοῦνται προφητικὲς ἰκανότητες γιὰ νὰ προβλέψωμεν ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἔργον τῆς ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες ἐντὸς τῆς τρίτης χιλιετίας θὰ χρησιμοποιῆται ὡς βοήθημα στοὺς σχετικὸς πρὸς τὸ θέμα του διαλόγους τῆς Χριστιανικῆς Οἰκουμένης. Πρόκειται περὶ ὀγκώδους πονήματος, τὸ ὁποῖον μαρτυρεῖ τὴν ἀκαταπόνητον ἐργατικότητα καὶ τὸ συνθετικὸν ἐρμηνευτικὸν χάρισμα τῆς συγγραφέως, ἡ ὁποία –ὡς ἐπισημαίνει στὸ προλογικὸ τοῦ σημείωμα ὁ διακεκριμένος ἐπίσκοπος Karl Lehmann– μὲ «τεραστίαν ἐπιμέλειαν» ὑπὸ τὴν διακρινομένην γιὰ τὸν πρωτότυπον χαρακτήρα ἰδικὴν τῆς ὀπτικῆς γωνίας συγκέντρωσε καὶ δάμασε εἰς ὀργανικὴν ὁλότητα ἀναρίθμητες διασκορπισμένους ἐδῶ καὶ ἐκεῖ μαρτυρίες, κρίσεις, ἀπόψεις, ἐρμηνεῖες, ὑπαινιγμούς, δεοντολογικὰς ὑποδείξεις καὶ συλλογικὰς ἀποφάσεις. Ἡ σ. εἶναι ἀξία ἐπαίνων ὄχι μόνον γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸν – ἐρευνητικὸν ταλέντο τῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ θάρρος, τὴν τόλμην, τὴν ἀνεσιν καὶ τὴν εὐφυΐαν, μὲ τὴν ὁποίαν κινήθηκε ἀνάμεσα στὶς συμπληγάδες πέτρες τῆς ἀρνητικῆς γιὰ τὴν χειροτονίαν τῶν διακονισσῶν παράδοσιν τῶν τελευταίων ἐκατονταετιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν «συμπαθητικῶς προσεκτικὸν» (Lehmann) τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἐτάχθη τελικῶς ὑπὲρ τῆς χειροτονίας τῶν διακονισσῶν. Ἀσφαλῶς ἡ ἐξαιρετὴ διατριβὴ τῆς εἶναι σημαντικὴ συμβολὴ γιὰ τὴν συνέχισιν τῶν σχετικῶν συζητήσεων στοὺς κόλπους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, μέσα στοὺς ὁποίους ὁλονὲν καὶ περισσότερον πληθύνονται οἱ θαρραλέες φωνὲς ὑπὲρ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ θεσμοῦ τῶν χειροτονημένων διακονισσῶν. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν κινεῖται ἄλλως τε καὶ ἡ ὑπὸ τῆς συγγραφέως ἐμψυχούμενη Ἑνωσις «Netzwerk Diakonat der Frau».

Πρέπει ἰδιαίτερος νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ συγγραφεὺς γνωρίζει ἄριστα ἕως τίς ἔσχατες λεπτομέρειες τὴν περὶ διακονισσῶν ὀρθόδοξον θεωρίαν καὶ θεολογικὴν σκέψιν μὲ τοὺς προβληματισμοὺς αὐτῆς. Ὁ γράφων ἰδιαίτερος ἐπισημαίνει, ὅτι ἡ Δρ Reiningger μὲ καταπλήσσοσαν κριτικὴν δύναμιν ἔχει μελετήσῃ διονυχιστικῶς καὶ ἐξαντλητικῶς 14 μεγάλα καὶ μικρὰ δημοσιεύματα αὐτοῦ, ὅπως καὶ σχετικὰ δημοσιεύματα ἄλλων ὀρθοδόξων θεολόγων (λ.χ. τῆς Κυριακῆς Καρυδογιάννη -

Fitz Gerald, τῶν Καθηγητῶν Ἰ. Καρμίρη, Βλ. Φειδᾶ). Μάλιστα, ἡ συγγραφεὺς ἀφιερώνει δέκα ὁλόκληρες σελίδες πρὸς ἀνάλυσιν καὶ ἀξιολόγησιν τῶν περὶ τῆς γυναικείας διακονίας ἀπόψεων τοῦ ὑπογραφομένου (σσ. 502-513). Συχνὰ παραπέμπει εἰς αὐτόν, διότι ὅπως λέγει, «πραγματικῶς ὁ Θεοδώρου... ἰσχύει ἐντὸς τῆς Ὁρθοδοξίας ὡς ὁ ἔμπειρος εἰδικὸς (als der Experte) δι' αὐτὴν τὴν θεματικὴν περιοχὴν καὶ συγχρόνως ὡς ὁ κύριος ἐκπρόσωπος (Exponent)» τῶν συνιστῶντων τὴν ἐπανεισαγωγὴ τοῦ θεσμοῦ τῶν χειροτονημένων διακονισσῶν (σ. 503). Ἐπίσης, ἡ σ. ἐπισημαίνει ὅτι οἱ ἀπόψεις του υἱοθετήθηκαν οὐσιαστικῶς τὸ 1988 ὑπὸ τοῦ Πανορθόδοξου Συμποσίου τῆς Ρόδου, τὸ ὁποῖον συγκλήθηκε καὶ ὁργανώθηκε ὑπὸ τοῦ Σεπτοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀσχολήθηκε μὲ τὰ ζητήματα τῆς χειροτονίας τῶν γυναικῶν καὶ τῆς ἀναβίωσης τοῦ θεσμοῦ τῶν διακονισσῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ λοιπὰ πανορθόδοξα σχετικὰ συμπόσια, τὰ ὁποῖα ἐξετάζονται λεπτομερῶς ὑπὸ τῆς ἐλπίδοφόρου ΡΚαθολικῆς συγγραφέως.

Περαινόντες συγχαίρομεν τὴν Δρα Reininger γιὰ τὸ ἐξαίρετο ἔργο της καὶ εὐχόμεθα εἰς αὐτὴν λαμπρὰν ἀκαδημαϊκὴν σταδιοδρομίαν καὶ ἐκπλήρωσιν τῶν ὁραματισμῶν της ἐν σχέσει πρὸς τὴν μελλοντικὴν θέσιν διακόνων γυναικῶν στοὺς κόλπους τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης, ἐκφράζομεν τὴν χαρὰν μας διὰ τὴν πρὸς αὐτὴν συμπαράστασιν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς ΡΚαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας, τοῦ διακεκριμένου ἐπισκόπου Karl Lehmann, τοῦ ἐπιφανοῦς Καθηγητοῦ Δρος Theodor Schneider καὶ τῆς PD Δρος Dorothea Sattler. Συγχαρητήρια ὀφείλονται καὶ στὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Schwabenverlag γιὰ τὴν λαμπρὴ καλλιτεχνικὴ ἔκδοσιν τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς Δρος Reininger.

Θὰ ηὐχόμεθα μία νέα μελλοντικὴ ἔκδοσις τοῦ ὁγκώδους ἔργου νὰ περιέχῃ καὶ Πίνακα ὀνομάτων, ἐννοιῶν καὶ πραγμάτων, γιὰ νὰ εἶναι πλέον καρποφόρος ἢ ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες οἰκείωσις καὶ ἀξιοποίησις τοῦ τεραστίου εἰς ποσότητα ὕλικου τῶν πηγῶν καὶ τῶν βοηθημάτων.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Κριτικὴ παρουσίασις τοῦ ἔργου τοῦ Ἀθηναγόρα Χ. Ζακπούλου (Μητροπολίτου Φωκίδος): *Πλάτων καὶ Παῦλος περὶ τοῦ Ἀνθρώπου*: Θεολογική, φιλοσοφικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἔρευνα, Ἀθήνα 2000.

– Ἡ παροῦσα ἐργασία συνιστᾷ ἓνα ἐπιστημονικόν, συστηματικόν,

ἔργο, πού ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἀναφορὲς καὶ τὰ περιεχόμενα τῶν δύο κορυφαίων πνευματικῶν προσωπικοτήτων τῶν Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, σ' ἓνα κεντρικώτατο θέμα, δηλ. στὸ περὶ τοῦ Ἀνθρώπου, καί, ὅπως εἶναι φυσικό, προσελκύει ἔντονο τὸ ἐνδιαφέρον ὄχι μόνον ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ διεθνoῦς ἐπιπέδου, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀφοῦ ἡ ἐργασία αὕτη ἡρευνήθη στὶς βιβλιοθήκες τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ ἐβραβεύθη ὡς διδακτορική ὑφ' ἑνὸς ἐκ τῶν διασημοτέρων πνευματικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων τοῦ Κόσμου, ἥτοι τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης στὴν Ἀγγλία. Ὅπως δὲ συνάγεται ἐκ τῆς συγκρίσεως τοῦ ἀρχικοῦ ἀγγλικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, τὸ παρὸν ἑλληνικὸν ἔργον δὲν ἀποτελεῖ –ἀπλῶς– μετάφρασιν τοῦ πρώτου, ἀλλὰ καὶ μίαν σὲ βάθος περαιτέρω διεύρυνσιν καὶ ἐμβάθυνσιν τῶν περιεχομένων του, δι' ἐνδελεχοῦς ἐρεῦνης τοῦ συγγραφέως καὶ μὲ βάσιν τὰ ἐν τῷ μεταξύ προκύψαντα ἐπιστημονικὰ δεδομένα, ἀκόμη δὲ καὶ τὰ ἐντελῶς πρόσφατα.

– Κατ' ἀρχὴν ὀλίγα τινὰ σὲ σχέσι πρὸς τὰ περιεχόμενα τοῦ ἔργου. Τὸ ἔργο διακρίνεται γιὰ τὴν ἰσομέρεια καὶ τὴν πληρότητα τῶν διαπραγματευομένων θεμάτων, καὶ περιλαμβάνει: μετὰ τὸν Πρόλογο (III-IV) καὶ τὴν εἰσαγωγὴν (V - VI), στὴν ὁποίαν ἐκτίθενται τὰ προβλήματα καὶ τὸ σχέδιο ἐρεῦνης τοῦ ὅλου θέματος ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἓνα Πρῶτο Μέρος, ἐπιγραφόμενο: Τὸ προπλάτωνικὸ ὑπόβαθρο, μὲ ὑπότιτλο: Ὁ Ἀνθρώπος καὶ ὁ προσρισμός του (1-32). Τὸ Μέρος τοῦτο ἐκρίθη ὡς ἀναγκαῖον, προκειμένου νὰ γίνουν πλέον κατανοητὲς οἱ περὶ Ἀνθρώπου ἀντιλήψεις τοῦ Πλάτωνος καὶ οἱ συναρτήσεις των πρὸς τὴν πρὸ αὐτοῦ φιλοσοφικήν, καὶ γενικώτερα, ἑλληνικὴν πνευματικὴν παράδοσιν, ἥτοι τὰ στοιχεῖα, πού προσέλαβεν ἐξ αὐτῆς, γιὰ νὰ καταφανεῖ, στὴ συνέχεια, καὶ ἡ πρωτοτυπία τοῦ κορυφαίου Ἑλλήνος σοφοῦ. Στὸ Μέρος τοῦτο τοῦ ἔργου του κινεῖται ἀνέτως ὁ συγγραφεὺς σ' ὅλο τὸν πνευματικὸν χῶρον τοῦ προπλάτωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ ἐντοπίζει ἐπιλεκτικῶς τὴν προσοχήν του στὰ ἀνθρωπολογικὰ περιεχόμενα, πού προσφέρουν οἱ ἐκλεκτότεροι τῶν Ἑλλήνων καὶ δηλ. οἱ Ὀμηρος, Ὀρφικοί, Ἡράκλειτος, Πυθαγόρας καὶ Πυθαγόρειοι, Ἐμπεδοκλῆς, Ἀναξαγόρας καὶ Σωκράτης. Παρ' ὅλον ὅτι τὸ Μέρος τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ ἔργου καὶ πιέζεται ὁ συγγραφεὺς διὰ συντομίαν, ἐν τούτοις προσφέρει μίαν σαφεῖ εἰκόνα περὶ τῶν ἀνθρωπολογικῶν ἀντιλήψεων τῶν ἀνωτέρω σοφῶν, μέσα ἀπὸ ἓνα πλῆθος ἐρευνητικῶν ἀπόψεων κορυφαίων ἐρευνητῶν, ὅπως καταφαίνονται καὶ ἐκ τοῦ πλούτου τῶν ὑποσημειώσεων, τὶς ὁποῖες γνωρίζει ὁ συγγραφεὺς

νά αξιολογεί κριτικῶς καὶ εὐστόχως καὶ νά καταλήγει στὰ δικά του, ἐν πολλοῖς, πρωτότυπα συμπεράσματα, ὅπως π.χ.: «Ὁ Πλάτων ἦταν ἐνήμερος γιὰ τοὺς προδρόμους του καὶ ἀναφέρθηκε στὶς διδασκαλίες των,... ἀλλὰ ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ αὐτῶν ποὺ διδάσκει ὁ Πλάτων καὶ αὐτῶν ποὺ δίδαξαν οἱ προγενέστεροί του... Ἐκεῖνοι ἐκφράστηκαν σκοτεινὰ καὶ βασισμένοι σὲ ἀσαφεῖς μύθους καὶ λαϊκὲς πεποιθήσεις,... ὁ δὲ Πλάτων συνεχίζει μὲν νά χρησιμοποιεῖ μύθους, ἀλλὰ μὲ ἓναν πιὸ λογικὸ καὶ διαλεκτικὸ τρόπο» (31).

– Τὸ Δεύτερο Μέρος ἐπιγράφεται: Ὁ Πλάτων περὶ τοῦ Ἀνθρώπου (33-38) καὶ ἀναφέρεται διεξοδικῶς στὶς περὶ Ἀνθρώπου ἀντιλήψεις τοῦ Ἑλληνος σοφοῦ. Ἡ ἔρευνα διακρίνεται ἐδῶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μεθοδικότητα καὶ συστηματικότητα.

– Στὶς προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης καταλήγει στὸ συμπέρασμα «ὅτι ὁ Πλάτων ἀντιλαμβάνεται τὸν Ἀνθρώπον ἀτομικὰ ὡς τὸ συναμφοτέρον ψυχῆς καὶ σώματος», ὑπερτονίζοντας τὴν «ἀξία» τῆς ψυχῆς καὶ ὑποτιμώντας τὸ σῶμα, «χωρὶς ὅμως νά τὸ ἀγνοεῖ ἐξ ὁλοκλήρου» (36).

– Περαιτέρω ἐνδιατρίβει ἡ ἔρευνα σὲ ὅλον τὸν πλοῦτον καὶ τὸ βάθος τῆς πλατωνικῆς ἀνθρωπολογίας, μὲ ἔμφασι κυρίως στὰ περὶ τῆς ψυχῆς (ὄρισμός, προέλευσις, διαιρέσεις, ἀθανασία κλπ.), ἀλλὰ καὶ τῆς σχέσεώς της πρὸς τὸ σῶμα, γιὰ νά καταλήξει στὸ συμπέρασμα ὅτι «ὁ Πλάτων βλέπει τὸν ἄνθρωπο ὡς λογικὸ καὶ πνευματικὸ ὄν, ὡς ἓναν ἐλεύθερο καὶ ὑπεύθυνο παράγοντα, ἓνα μοναδικὸ ἄτομο, προωρισμένο γιὰ τὴν αἰωνιότητα», μὲ ἀπωτέρα ἀπόβλεψι «τὸν ἐξανθρωπισμὸ τῆς κοινωνίας» (87).

– Τὸ Τρίτο Μέρος ἐπιγράφεται: Ὁ ἀποστόλος Παῦλος περὶ τοῦ Ἀνθρώπου (89-184). Στὸ μέρος τοῦτο καταφαίνεται ἡ βαθειὰ θεολογικὴ μόρφωσις τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα σὲ συνάφεια πρὸς τὶς πηγὲς τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἥτοι τὴν Παλαιὰν καὶ τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγιοπατερικὴν καὶ, γενικῶς, τὴν ὀρθόδοξον παράδοσιν· εἰδικώτερα, ὅμως, ἐξειδικεύεται ἡ ἔρευνα στὴν ἀνθρωπολογίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ὁ συγγραφεὺς εἰργάσθη μὲ ἐπιστημονικὴν μεθοδικότητα, τόσον ἐπαγωγικῶς, ἀναλύσας τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς παυλείου ἀνθρωπολογίας σὲ συνάφεια πρὸς τὶς κεντρικὲς ἔννοιες: ψυχὴ, πνεῦμα, σῶμα κλπ., ὅσον καὶ ἀπαγωγικῶς διὰ τῆς ἐξαγωγῆς συνολικῶν συμπερασμάτων, χωρὶς νά χάσει στὴν συνεξέτασιν τὸ θεολογικὸ ὑπόβαθρο τοῦ Ἀποστόλου, ἥτοι τὴν εἰς Θεὸν καὶ εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν πίστιν του, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ ἀντλεῖ τὶς περὶ Ἀνθρώπου ἀντιλήψεις του, γι' αὐτὸ δὲ καὶ διαφοροποιεῖται σαφῶς ἔναντι

τῶν ἀντιστοιχῶν τοῦ Πλάτωνος. «Ἐχει καταστειῖ πλήρως σαφὲς ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ἄσκησε καμία ἐπίδραση ἐπὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα, ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν προορισμό του» (179).

– Ἐνα τέταρτο καὶ τελευταῖο μέρος τοῦ ἔργου, ἐπιγραφόμενο ὡς Παραρτήματα (193-239) περιλαμβάνει σπουδαῖα κεφάλαια, ποὺ συνδέουν τὴν ἀνθρωπολογία τῶν δύο κορυφαίων σοφῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ Πλάτωνος καὶ Παύλου μὲ σύγχρονα δεδομένα καὶ τάσεις ἔτσι, ὥστε –τρόπον τινά– τὸ ὅλον ἔργον ζωντανεύει καὶ γίνεται –ἐξόχως– ἐπικαιρὸν, καὶ δὲν παραμένει μία ἔρευνα, ἐνδιατρίβουσα στὶς δύο αὐτὲς προσωπικότητες τοῦ παρελθόντος.

– Ἔτσι, στὸ τέταρτο τοῦτο μέρος, ἐρευνῶνται τὰ κεφάλαια: Ἡ Θεολογία τοῦ Πλάτωνος: πρόσφατες προσεγγίσεις (195-205), Πλάτων καὶ FREUD στὶς περὶ Ψυχῆς θεωρίες (207-213), Πλάτων καὶ διάφορες Σχολὲς Ψυχολογίας (215-218), Μονισμὸς καὶ Δυϊσμὸς (219-225), Σύγχρονες χριστιανικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ ζωὴ μετὰ θάνατον (227-233), Ἡ συνέχιση τῆς ζωῆς τῆς Ψυχῆς μετὰ θάνατον (235-239). Στὸ τελευταῖο τοῦτο κεφάλαιο διαπλέκεται –ἐπιτυχῶς– ἡ παύλειος σωτηριολογία πρὸς τὴν χριστολογία καὶ τὴν ἐκκλησιολογία, γιὰ νὰ καταλήξει ὁ συγγραφεὺς: «Τὴν ὑπέροχη αὐτὴ διδασκαλία περὶ ἀτομικῆς ἀθανασίας στὰ πλαίσια τῆς κοινωνικότητος καὶ τοῦ συνανθρωπισμοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου συνεχίζει μόνῃ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ἡ ὁποία μόνῃ πιστεύει στὴν Εὐχαριστία ὡς τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ» (239). Ἡ ἐργασία κατακλείεται διὰ πλουσιωτάτης βιβλιογραφίας, ἐνῶ ἐντύπωσιν προκαλεῖ ὁ ἐπιστημονικὸς πλοῦτος τῶν ὑποσημειώσεων, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν ἓνα –τρόπον τινά– δεύτερο ἔργο, συμβαδίζον –παραλλήλως– πρὸς τὸ κυρίως κείμενο.

– Τὸ ἔργο τοῦτο τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηναγόρα ἀποτελεῖ μὴ σπουδαῖα συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀνθρωπολογίας ὄχι μόνον τῶν δύο κορυφαίων προσωποποιήτων Πλάτωνος καὶ Παύλου, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερον τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, καὶ ἀποκαλύπτει τὴν εὐρεῖαν μόρφωσιν αὐτοῦ στοὺς ποικίλους χώρους τῆς θεολογίας, τῆς φιλοσοφίας, τῆς ψυχολογίας, βιοψυχολογίας κλπ., ἀκόμη καὶ προσφάτων ἐρευνῶν. Ὁ συγγραφεὺς, ὡς ἐνεργεῖα Μητροπολίτης, καταναλώνει πολὺν χρόνον στὸ ποιμαντικὸ τοῦ ἔργου· εἶναι βέβαιον –ὁμως–, ὅτι οἱ ἐπιστημονικὲς προϋποθέσεις, ποὺ διαθέτει, θὰ τὸν ὠθήσουν στὸ νὰ προσφέρει καὶ ἄλλα παρόμοια, ἀξιόλογα, ἔργα.

ΜΕΓΑΣ Λ. ΦΑΡΑΝΤΟΣ

Μανουήλ Ί. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, 2η Έκδ., Ἀθήναι 1996, σελ. 921, με ἐπιμέλεια τοῦ Νικολάου Φορόπουλου.

Τὴν εὐθύνη τῆς ἔκδοσης αὐτῆς εἶχε ὁ γνωστός ἱστοριοδίφης συγγραφέας καὶ κριτικὸς κ. Νικόλαος Φορόπουλος, πτυχιούχος τῶν Σχολῶν Θεολογικῆς, Φιλοσοφικῆς καὶ Παντείου, τέως Προϊστάμενος Γραφείου τῆς Β/μιας Ἐκπ/σεως τῆς Α' Δ/σεως Ἀθηνῶν καὶ τέως Προϊστάμενος Δ/σεως τοῦ Νομοῦ Πειραιῶς καὶ νήσων.

Ἡ νέα ἔκδοση τῶν Πατριαρχικῶν Πινάκων, πού εἶναι 4 φορές μεγαλύτερα σὲ ἔκταση τῆς προηγουμένης, περιλαμβάνει νέο ὑλικό, τὸ ὁποῖο ὁ ἀείμνηστος Μανουήλ Γεδεών, Ἀρχων Μέγας Χαρτουλάριος καὶ Χρονογράφος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Ἀρχων Ὑπομνηματογράφος τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, εἶχε συναθροίσει καὶ καταχωρίσει σὲ φακέλους μετὰ τὴν ἔνδειξη Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἔκδοσης αὐτῆς Νικόλαος Φορόπουλος προέβη στὴν ἀνασύνταξη τοῦ ἀρχικοῦ κεμένου, ἔκανε τὴν ἀναγκαία ἐπεξεργασία στὸ νέο ὑλικό καὶ κατέταξε τοῦτο στὰ οἰκεία μέρη τῶν Π.Κ., ὥστε ἡ νέα ἔκδοση, ὑπὸ τὴν νέα της μορφή, νὰ διεκδικεῖ ὄχι μόνο τὴν πληρότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν εἰδήσεων πού περιέχει.

Ἡ ὅλη δομὴ τοῦ ὀγκώδους καὶ πολυτίμου αὐτοῦ ἔργου εἶναι διατεταγμένη ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ στὶς ἑξῆς ἐνότητες:

1) Πρόλογος, σελ. 7- 10· 2) Ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτου Μυριοφύτου καὶ Περιστάσεως Γρηγορίου Φωτεινοῦ πρὸς Μανουήλ Γεδεών, σελ. 11-12· 3) Προδιόκησις, σελ. 13-51· 4) Εἰδήσεις ἱστορικαί, βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κων/πόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρι Ἰωακείμ Γ', τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, σελ. 52 - 628· 5) Κατάλογος συνδρομητῶν τῆς πρώτης ἐκδόσεως, σελ. 629-633· 6) Παράρτημα Α', Ἐκκλησίαι τῶν Ὁρθοδόξων ἐν Κων/πόλει, ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ περὶ τῶν παρ' αὐτοῖς Σχολείων, πατριαρχικῶν πινάκων προσάρτημα κτλ., σελ. 639-663· 7) Μέρος πρῶτον, ἐκκλησίαι τῆς κυρίως πόλεως (Πατριαρχικοὶ Ναοί, Ναοὶ τῶν Μετοχίχων) σελ. 665 - 688· 8) Παράρτημα Β', Πατριαρχικῆς Ἱστορίας Μνημεῖα, Α' Γρηγορίου Ε 9 διάδοχοι κτλ., σελ. 686-720· 9) Παράρτημα Γ', Ἐπίσημα Γράμματα, σελ. 721 - 768· 10) Πίνακες μετὰ Καταλόγους Πατριαρχῶν (παραιτηθέντων, ἐκθρονισθέντων ἢ παυθέντων, καθαιρεθέντων, ἀποθανόντων στὸ θρόνο, φονευθέντων, ἐξορισθέντων, συγχρόνων) σελ. 769 - 783· 11) Ἑορτοδρόμιον Πατριαρχῶν, σελ. 783-784· 12) Εὐρετήριο Βιογραφουμένων Πατριαρχῶν σελ. 785-788· 13) Πίναξ εἰκόνων πανομοιοτύπων ὑπογραφῶν, σελ. 789, καὶ τέλος 14) Γενικὸν

Εύρετήριον Ὀνομάτων καὶ Πραγμάτων, σελ. 791-911.

Τὴν ἔκδοσιν αὐτὴ εἶχε ἐξαγγεῖλει ὁ Μανουὴλ Γεδεών τὸ ἔτος 1922. Τότε μιλοῦσε γιὰ νέο ὑλικὸ “τετράκις μεγαλύτερον τῆς παλαιᾶς ἐκδόσεως” (1885 - 1890) τῶν Πατριαρχικῶν Πινάκων.

Ἐκτοτε, καὶ ἐπὶ μία τριακονταετία καὶ ἐπέκεινα, ὡς τὸν θάνατόν του (1943), συνέχισε τὴ συνάθροιση στοιχείων γιὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ ἔκδοσιν, ταξιθετώντας αὐτὰ σὲ ἐπὶ μέρους φακέλους μὲ τὴν ἑνδειξὴν Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ὅπως ἀκριβῶς περιῆλθον στὰ χέρια τοῦ ἀκαμάτου διανοουμένου καὶ γνωστοῦ ἱστοριοδίφῃ συγγραφέα καὶ κριτικοῦ τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Νικολάου Φοροπούλου. Ἡ ἀποστολὴ ἦταν νὰ ἀνασυντάξει τὸ ἀρχικὸ κείμενον καὶ νὰ ἐντάξει στὰ οἰκεῖα μέρη του τὸ συγκεντρωμένο ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών ὑλικό, ἓνα ἔργο ἐξόχως δύσκολο καὶ γιὰ τὸν πλέον σύγχρονον γνώστη τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, δυνάμενον νὰ ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ ἀνάκρισιν δεδομένα, συλλεγμένα ὑπὸ ἄλλου, καὶ ἐρχόμενα τὸ πρῶτον σήμερον στὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

Ἄλλωστε, ἡ ἔννοια τῆς ἐπιμέλειας τῆς δεύτερης ἔκδοσης τῶν Πατριαρχικῶν Πινάκων θὰ ἦταν ἐλλιπής, ἂν ὄχι καὶ ἐπιπόλαια, χωρὶς κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ νέου ὑλικοῦ. Εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρακολουθήσουμε ἀπὸ κοντινὴ ἀπόσταση τοὺς ἀτρύτους κόπους, στοὺς ὁποίους ὑποβλήθηκε, τίς δυσκολίες πού ἀντιμετώπισε στὸ ὅλο ἐγχείρημα, τὸ ὁποῖο δὲ χρειαζόταν μόνον τὸ ζῆλο ἢ τὴν τόλμην, πού ὄντως διαθέτει ὁ φίλος ἐπιμελητής, ἀλλὰ καὶ τὸν εὐλόγον χρόνον, τὸν ὁποῖο ὀφείλει νὰ ἀναζητήσει ἔξω ἀπὸ τὰ ὑπηρεσιακά του καθήκοντα, καὶ τὴ σιγουριὰ στὶς δυνάμεις του γιὰ νὰ σηκώσει ἀπὸ τὸ παρελθὸν τὸ γίγαντα ἱστοριοδίφην καὶ νὰ τὸν παρουσιάσει στὴν σύγχρονη γενιὰ τῶν ἐρευνητῶν καὶ μελετητῶν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Ἑθνους μας, μὲ τὴν ἀξίαν καὶ τὴν φήμην πού εἶχε κερδίσει δικαίως κατὰ τὸ δόλιχον τοῦ πνευματικοῦ βίου (1872 - 1943). Πατὴρ ὁ Μανουὴλ Γεδεών ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ τὰ γραπτά του κείμενα ἀποκαλύπτει τὴν πρόθεσίν του “νὰ ἀφιερώσει ἅπαντα τὸν βίον του περὶ τὴν μέλετην τῆς ἱστορίας τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας” (σελ. 8).

Βεβαιώνεται σὲ ὅλους τοὺς χρόνους καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ κείμενά του ὅτι ὁ χακλέντερος αὐτὸς ἱστοριοδίφης συμπορεύθηκε πιστὰ μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸ ὑπόδουλον Γένος μας, ὅτε μὲν προβάλλοντας τὸ μεγαλεῖόν τους, ὅτε δὲ ὑπερασπιζόμενος τὰ δίκαιά τους. Ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ τολμηρὲς φωνές του στὸ περιοδικὸ “Ἐκκλησια-

στική Ἀλήθεια” τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τῶν Νεοτούρκων, μὲ τις ὁποῖες ὑποστηρίζει σθεναρὰ τις ἀντιδράσεις τοῦ Μεγάλου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχῃ Ἰωακείμ τοῦ Γ', ὁ ὁποῖος ἦταν ἐκ τῶν ἐξοχότερων Πρωθιεραρχῶν, πού οἱ Σουλτάνοι καὶ οἱ Νεότουρκοι ὑπελόγισαν καὶ πρόσεξαν περισσότερο.

“Ὅσο γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τῶν εἰδήσεων πού παραθέτει στὸ ἔργο του ὁ κ. Μανουὴλ Γεδεών μποροῦμε νὰ ποῦμε βασίμως ὅτι ὑπῆρξε ἀνελέητα καυστικός πρὸς ἐκείνους πού μετῆλθον ταπεινὰ μέσα γιὰ νὰ ἀναρριχηθοῦν στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο ἢ ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνάξιοι τοῦ ὑψηλοτάτου αὐτοῦ ἀξιώματος, ἀλλὰ καὶ ἐγκωμιαστικός, μὲ ἀντικειμενικὴ κρίση, πρὸς ἐκείνους τοὺς μεγάλους Πρωθιεράρχες πού ὑπηρέτησαν εὐόρκως τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ δίκαια τοῦ Γένους μὲ σοφία, θάρρος, αὐθεντία καὶ αὐτοθυσία. Ὡς τὸ πιὸ στενὸ καὶ μακρόβιο στέλεχος τῆς Πατριαρχικῆς Αὐλῆς ὁ Μανουὴλ Γεδεών εἶχε τὴν εὐκαιρία, ἀπὸ τὴν προνομακὴ θέση πού τοῦ εἶχε ἐκχωρηθεῖ, νὰ παρακολουθήσει ἀπὸ κοντὰ ὅλες τις ἐξελίξεις πού συντελέσθηκαν στὴ Βασιλεύουσα, οἱ ὁποῖες λειτούργησαν ὡς προμηνύματα τῶν γεγονότων πού δὲν ἄργησαν νὰ συμβοῦν στὸ χῶρο τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ τὸν Ἑλληνισμό τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τὰ ὁποῖα ὄχι μόνο δὲν ἀγνοεῖ στὸ ἔργο του ἀλλ' ἔχει ἐπιφέρει ἐπ' αὐτῶν ὥριμες καὶ εὐστοχες κρίσεις.

Χάρης στὸ Γεδεών καὶ σὲ μιὰ δεκάδα λογίων Ἱεραρχῶν καὶ ἄλλων τόσων λαϊκῶν διανοουμένων στὸ ὕλικό τῆς “Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας” ἔχει ἀποβεῖ ἡ πιὸ ἀξιόλογη καὶ αὐθεντικὴ πηγὴ γιὰ πολλὰ θέματα πού συνδέονται μὲ τὸ ἔργο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τὴν ὁργάνωση καὶ τὴ λειτουργία τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων σὲ ὅλη τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τῶν Ἑλληνικῶν Παροικιῶν, ἐκτὸς αὐτῆς ὡς τὴ Μικρασιατικὴ τραγωδία. Πὰ περισσότερα ἀπὸ 20 χρόνια ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ καὶ κορυφαῖος συνεργάτης του στὴν ὑπερτεσσαρακονταετῇ παρουσία του στὸν Ἑλληνικὸ Ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ Τύπο, ἦταν ὁ Μ. Γεδεών. Οἱ Πατριαρχικοὶ Πίνακες μᾶς παρέχουν ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀποψή μας αὐτῇ, ἀφοῦ σ' αὐτοὺς ὑπάρχουν 150 περίπου ἀναφορὲς στὸ ἔγκριτο αὐτὸ περιοδικὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀρύεται σημαντικὲς πληροφορίες. Πράγματι, ἡ πηγὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τις δικές του πολυάριθμες ἱστορικο-κανονικὲς διατριβές, πού ἔχει δημοσιεύσει σ' αὐτό. Σ' αὐτὸ συγκλίνει καὶ ἡ ἀποψη τοῦ Νικολάου Φοροπού-

λου, ότι “ὁ Γεδεών ὑπῆρξε ὁ ἱστοριοδίφης ἐκεῖνος πού μὲ τὴν ἐργατικότητα του καὶ τὴν πολυμέρειά του, ἡ ὁποία τὸν διέκρινε, θεμελίωσε ἓνα ἔργο ἀξιόλογο καὶ πρωτοπορακό· ἓνα ἔργο πού μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ζωντάνια του διεκδικεῖ τὸ προβάδισμα, ὡς πηγή, τῆς νεώτερης ἱστορίας μας καὶ μάλιστα τοῦ ΙΘ' αἰῶνα” (σελ. 9). Ἐμεῖς, συμπληρώνοντας τὴν ἀδιαφιλονίκητη αὐτὴ ἀποψη, θὰ ἐλέγαμε ὅτι ἡ ἱστορική του ἔρευνα ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ δόλιχο τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ τῇ ζωῇ τοῦ Γένους μας, ὅταν τοῦτο τελοῦσε ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγό. “Ζωντανεύει ἐπάξια τὸ παρελθόν καὶ ὀριοθετεῖ ἐποικοδομητικὰ τὸ μέλλον” μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἱστορικοκανονικῶν διατριβῶν του, ἰδιαίτερα μὲ τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ ἔργο του, τοὺς Πατριαρχικοὺς Πίνακες, μέσα στὸ ὁποῖο ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ ἀκόμη ἡ πεῖρα, ἡ ἀμφιλαφὴς γνώση περὶ τὰ ἱστορικά, θεολογικά καὶ φιλολογικά θέματα καὶ μὲ τὸ δόκιμο κριτικὸ κάλαμο, τὸν ὁποῖο διαθέτει ἐπαρκῶς, ὁ γνωστὸς στὴν ἑλληνικὴ διανόηση καὶ τῇ Νεοελληνικῇ Γραμματείᾳ κ. Νικόλαος Φορόπουλος.

Ὅχι τόσο ἡ μεγάλη του φήμη ὅσο τὸ πραγματικὰ τεράστιο πνευματικὸ μέγεθος τοῦ Μανουὴλ Γεδεών ἦταν, ἴσως, ὁ λόγος πού κανεῖς ἄλλος σύγχρονος ἱστοριοδίφης δὲν ἀποτόλμησε, οὔτε καὶ βρέθηκε, ἀπὸ τοῦ θανάτου του (1943) ὡς τις ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 90, νὰ ἀναλάβει αὐτὸ τὸ δύσκολο ἔργο πού ἀνέλαβε καὶ ἔφερε σὲ πέρας ἐπιτυχῶς ὁ κ. Φορόπουλος. Ἀκόμη καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μανουὴλ Γεδεών, ὄντας στὸ πέλαγος τοῦ ὕλικου πού εἶχε συλλέξει γιὰ τὴ 2ῃ ἔκδοση τῶν Πατριαρχικῶν Πινάκων, δὲν προχώρησε κατὰ τὴν τελευταία 20ετία τῆς ζωῆς του νὰ κάνει τὴν ἐξαγγελθεῖσα ἀπὸ τὸν ἴδιο (1922) 2ῃ ἐπαυξημένη ἔκδοση.

Ἡ Ἐκκλησία ὡς ὑπηρετούμενος θεσμὸς καὶ τὸ Ἔθνος ὡς ἀποδέκτης τῶν πολυτίμων ὑπηρεσιῶν πρὸς αὐτὸ τοῦ Μ. Γεδεών, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἀνεκτίμητης συμβολῆς τοῦ Ν. Φοροπούλου, χρεωστοῦν μεγάλες χάριτες καὶ στοὺς δύο. Ἰδιαίτερα, χάριτες θὰ χρεωστοῦν σ' αὐτοὺς οἱ ἱστορικοὶ ἐρευνητὲς καὶ σπουδαστὲς τῶν Θεολογικῶν Γραμμάτων, γιὰ τὴν θὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους ὡς πηγὴ ἐκκίνησης τὸ πολύτιμο αὐτὸ ἔργο μὲ τις ἀπόλυτα ἐλεγμένες εἰδήσεις καὶ τὴ λεπτομερειακὴ κατὰταξη τῆς ὕλης, μὲ ὁδηγὸ πάντοτε τοὺς πίνακες καὶ τὰ ἐκτενῆ εὔρετήρια πού ὅλα ἀνετα παραπέμπουν σὲ πρόσωπα, θεσμούς, γεγονότα καὶ πράγματα τοῦ παρελθόντος.

Ὁ κ. Νικόλαος Φορόπουλος εἶναι ἄξιος παντὸς ἐπαίνου, γιὰ τὴν συντέλεσε στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς Νεοελληνικῆς Γραμματείας μὲ ἓνα τόσο

ἀξιόλογο καὶ πρωτοποριακὸ ἔργο.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΦΟΥΓΙΑΣ

Πηνελόπης Στάθης, *Χρῦσανθος Νοταρᾶς, Πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διάφωτισμοῦ*. [Ανάλεκτα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς 6], Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν, Ἀθήνα 1999, σσ. 362.

Ἡ Πηνελόπη Στάθης εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ της συνεισφορὰ στὸ Κέντρο Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Καὶ στὸ παρελθὸν ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸν Πατριάρχη Χρῦσανθο, ἐξέδωκε μάλιστα καὶ «Τὸ ἀνεκδότο Ὀδοιπορικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ» (*Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 1 [1984] 127-280). Μὲ τὴν παρούσα ἐργασία μᾶς δίνει μιὰ πλήρη βιογραφία τῆς πληθωρικῆς προσωπικότητος τοῦ Χρυσάνθου. Τὸ ἐγχείρημα προϋποθέτει ἐξαντλητικὴ ἔρευνα, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς ὑφισταμένης βιβλιογραφίας καὶ τῶν πηγῶν (ἐκδεδομένων καὶ ἀνεκδότων χειρογράφων καὶ ἀρχεακῶν) καὶ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν περιεχομένων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου καὶ τῶν ἀλληλογράφων του (ἔχουν ἐπισημανθεῖ πάνω ἀπὸ 200 ἀλληλογράφοι του μέχρι σήμερα!).

Ἄν ἀφαιρέσει ὁ ἀναγνώστης τὰ προκαταρκτικὰ (Περιεχόμενα, σσ. 13-15, Πρόλογος, σσ. 17-20, Βιβλιογραφία, σσ. 21-36, Βραχυγραφίες, σ. 37 καὶ Εἰσαγωγή, σσ. 39-45), ἡ διατριβὴ διαρθρῶνεται σὲ δύο μέρη, καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιέχει τέσσερα κεφάλαια. Τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ Α' μέρους ἀσχολοῦνται μὲ προβλήματα περὶ τὰ «Βιογραφικὰ» (σσ. 49-78) καὶ τὶς «Σπουδές» τοῦ Χρυσάνθου (σσ. 79-115), ἐνῶ στὸ τρίτο ἐξετάζεται «Ὁ Χρῦσανθος καὶ τὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων» (σσ. 116-147), ὅπου ἡ προσοχὴ τῆς ἐρευνήτριας ἐστιάζεται στὴν Ἀγιοταφικὴ Ἀδελφότητα, τὸ μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Πόλη, τὴ διακυβέρνηση τοῦ Πατριαρχείου καὶ «τὰ βασικὰ μελήματα τοῦ Πατριάρχου». Τέλος στὸ τέταρτο κεφάλαιο, ὑπὸ τὸν τίτλο «Πολιτεία καὶ ἰδεολογία τοῦ Χρυσάνθου», διερευνῶνται ἡ στάση τοῦ πατριάρχου ἔναντι τῶν ἄλλων δογμάτων, οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς λογίους καὶ τὸν Τσάρο τῆς Ρωσίας καὶ ὁ ἰδεολογικὸς του κόσμος (σσ. 148-168).

Ἡ ὅλη διαπραγμάτευση τοῦ Α' Μέρους ὑπὸ τὸν τίτλο «Ὁ Χρῦσανθος καὶ ἡ ἐποχὴ του» παρουσιάζει μὴν ἱκανοποιητικὴ ἰσορροπία, τόσο στὸ κυρίως κείμενο ὅσο καὶ στὶς παραπομπές. Ἡ ἐρευνήτρια δὲν

χάνεται στους δαιδάλους τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τῶν παραπομπῶν. Στρατεύει ὅ,τι τῆς εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητο γιὰ νὰ κτίσει τὸ οἰκοδόμημά της καὶ ἀντιπαρέρχεται τὸ ὑπόλοιπο πλουσιότατο ὑλικὸ ποὺ εἶχε συγκεντρώσει. Τῆς ἀρκεῖ ἡ ἐπίλυση τῶν ἀνοικτῶν ἐρευνητικῶν προβλημάτων καὶ ἡ σύνθεση μιᾶς ἀντικειμενικῆς εἰκόνας τοῦ πατριάρχη Χρυσάνθου. Καὶ τὰ καταφέρει, γιὰτὶ δὲν πέφτει στὴν παγίδα νὰ ἐρμηνεύει γεγονότα καὶ πρόσωπα τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα μὲ κριτήρια σημερινά.

Στὸ Β' Μέρος (μὲ τίτλο «Ὁ Χρυσάνθος καὶ ἡ παιδεία») ἡ κ. Στάθη παρουσιάζει μὲ συστηματικὸ τρόπο τὰ «Συγγράμματα τοῦ Χρυσάνθου» (σσ. 171-204), τὴ συμβολὴ τοῦ Πατριάρχη στὴν παιδεία (σσ. 205-241): ἵδρυση σχολείων, σύνταξη κανονισμῶν, δωρεές βιβλίων, μεταγλωττίσεις ἔργων, ἀποστολὴ ὑποτρόφων), τὴν «Κοινωνικὴ δραστηριότητα» (σσ. 242-251: ἵδρυση καὶ λειτουργία τυπογραφείων, ἐνίσχυση ναῶν, λειτουργία νοσοκομείου, ξενώνα) καὶ τέλος τοὺς «ἀλληλογράφους τοῦ Χρυσάνθου» (σσ. 252-293). «Ὅλες οἱ πτυχές τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Χρυσάνθου ἐμφανίζονται μὲ λιτὸ ἀλλ' ἀνάγλυφο τρόπο. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὰ κεφάλαια Α' καὶ Δ' (συγγράμματα, ἀλληλογράφοι). Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἰδιαίτερα ἡ συμβολὴ τῆς κ. Στάθη στὴ μελέτη καὶ τὴν παρουσίαση τῶν ἐπιστολῶν τῶν ἀλληλογράφων τοῦ Χρυσάνθου. Τοῦτο ἔχει μεγάλη σημασία, διότι ἔχουν ἀπολεσθεῖ γιὰ πάντα οἱ περισσότερες ἐπιστολές τοῦ Πατριάρχη καὶ εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ γνωρίσουμε τὸ ποικιλόμορφο ἔργο καὶ τὸν ἰδεολογικὸ του κόσμο ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τῶν ἀλληλογράφων του. Καὶ δὲν ἦσαν λίγοι! Ἡ κ. Στάθη κατ' ἀλφαβητικὴ σειρὰ παρουσιάζει 204 ἀλληλογράφους τοῦ Χρυσάνθου (σσ. 258-293) μὲ στοιχεῖα τῶν ἐπιστολῶν τους ποὺ εἶχαν ὡς παραλήπτη τὸν πατριάρχη. Κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς συνέταξαν ὄχι εὐκαταφρόνητο ἀριθμὸ ἐπιστολῶν (Γρηγοράσκος Γκίκας, Μητροφάνης Γρηγοράς, Ἐσὰτ ἐφέντης, Ἱερεμίας Γ' Πατριάρχης Κων/πόλεως, Δρύστρας Ἱερόθεος, Δημήτριος Ἰουλιανός, Κωνσταντῖνος Καντακουζηνός, Στέφανος Καντακουζηνός, Σαμουήλ Καπασούλης Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, Κοσμᾶς Γ', Πατριάρχης Κων/πόλεως, Κύριλλος Δ' Πατριάρχης Κων/πόλεως, Ἰάκωβος Μάνος, Μαρία Δόμνα, Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, Ἀλέξανδρος, Ἰωάννης καὶ Νικόλαος Μαυροκορδάτοι, Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Νεόφυτος, Μελέτιος Ἀγιοταφίτης, Λαρίσης Παρθένιος, Μάρκος Πορφυρόπουλος, Σπανδωνῆς Ἀντώνιος).

Στὸ Ἐπίμετρο ἐκδίδονται πέντε ἀνέκδοτα κείμενα τοῦ Χρυσάνθου, ἧτοι πέντε ἐπιστολές, καὶ ὁ *Λόγος ἐγκωμιαστικός πρὸς τὸν Χρῡσανθο Ἱεροσολύμων* (σσ. 295-332). Ἡ ἔκδοσις δὲν εἶναι κριτική, παρὰ ταῦτα εἶναι χρήσιμη, διότι τὰ κείμενα αὐτὰ χρησιμοποιοῦνται –κατ' ἐξοχήν τὸ τελευταῖο– στὴ σύνθεσις τῆς βιογραφίας τοῦ Πατριάρχου. Μετὰ τὸν Ἐπίλογο (σσ. 333-336) καὶ τὸ Summary (σσ. 337-343) ἀκολουθεῖ Εὐρετήριο (ὀνομάτων καὶ πραγμάτων) (σσ. 345-362), μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποῖου ἡ παροῦσα διδακτορική διατριβὴ καθίσταται καὶ λειτουργικὴ καὶ χρηστική.

Ἡ παροῦσα διδακτορική διατριβή, ἀναμφίβολα, καλύπτει ἓνα κενὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας καὶ προσωπογραφίας τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Φωτίζεται ἀπὸ ποικίλες πλευρὰς ὁ βίος, ἡ δράσις καὶ ἰδεολογικὸς κόσμος τοῦ Χρυσάνθου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων. Καὶ τοῦτο ἐπιτυγχάνεται μὲ συστηματικὸ τρόπο μέσα σὲ λίγες συγκριτικὰ σελίδες. Ὅπωςδὴποτε ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας τῆς κ. Στάθης δημιουργεῖ ὠρισμένα προβλήματα, τὸ κυριότερον ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ ἔλλειψις σχολιασμοῦ κάποιων θεμάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἀναγνώστης ἀνέμενε ἀπὸ τῆ συγγραφέα νὰ πάρει θέσις ἢ νὰ τὰ σχολιάσει. Φυσικά, ἂν ὑλοποιεῖτο κάτι τέτοιο, ἡ ἔκτασις τῆς διατριβῆς θὰ ἔπαιρνε ἀπρόσμενες διαστάσεις. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐνασχολήσεώς μου, μοῦ ὑπαγορεύουν νὰ σταθῶ σὲ τρία σημεῖα τῆς διατριβῆς, στὰ ὁποῖα ὁ μὴ εἰδικὸς ἀναγνώστης εἶναι δυνατόν νὰ ὀλισθήσῃ σὲ παρεξηγήσεις: α) Στὴ σελ. 95 ἡ φράσις «γιὰ τὴν Παναγίαν Οὐσπένιγιε, Πρεσβιάντια στὴ Ρωσσία, Μπογκορόντιτςα στὸ Πετζέρσκιον» δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι γίνεται λόγος γιὰ πολλὰ πράγματα, ἐνῶ εἶναι δυνατόν νὰ πρόκειται γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὸ Πετζέρσκιον. β) Στὴ σελ. 157 παρέχεται ἡ ἐντύπωσις ὅτι ὁ Χρῡσανθος μετέφρασε ἀπὸ τὴν σλαβωνικὴν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τὸ ἔργον τοῦ Σπαθάρη Νικολάου Μιλέσκου περὶ Κίνας, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀλήθειαν, ὅπως φαίνεται στίς σσ. 194-195. Ὁ Χρῡσανθος συνήθως ἀνέθετε σὲ γινώστες τῆς γλώσσας αὐτῆς τὴ μετάφρασιν (βλ. σ. 237). γ) Στὴ σελ. 237 ὁ μοναχὸς Κοσμάς φέρεται ὡς μεταφραστὴς «τοῦ βιβλίου τῶν τριῶν ἁγίων τῆς Μονῆς Πετζέρσκι, περίφημης Μονῆς κοντὰ στὸ Κίεβο: “Πατερικὸν περιέχον τοὺς βίους τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν τῶν ἐν ταῖς Πετζέρκη (γρ. πεστζέραις) λαμπάντων...”. Οἱ τρεῖς ἅγιοι ποὺ συνέταξαν τὸ Πατερικὸν εἶναι οἱ: Νέστωρ ὁ ἱστορικὸς τῶν Ρώσων, Σίμων ἐπίσκοπος Βλαδημηρίας καὶ Σουζδαλίου καὶ Πολύκαρπος

ἀρχιμανδρίτης Πετζέροσι. Ἡ παραπομπή (σημ. 232) στο ἄρθρο τοῦ Κ. Παπουλίδη «Οἱ ἑλληνικὲς μεταφράσεις τοῦ ἔργου Σύνοψις τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Ἰννοκεντίου Gizelia» εἶναι ἀτυχής, διότι ὁ συνάδελφος στο ἄρθρο αὐτὸ κάμνει λόγο γιὰ ἄλλο ἔργο καὶ ὄχι γιὰ τὸ Πατερικό. Τοῦτο διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὰ διαφορετικὰ χειρόγραφα ποὺ φιλοξενοῦν τὰ δύο ἔργα (ἡ Σύνοψις στο ΜΠΤ 531 καὶ τὸ Πατερικὸν στο ΜΠΤ 409) καὶ ἀπὸ τὸν διαφορετικὸ χρόνο μεταφράσεως (ἡ Σύνοψις τὸ 1693 καὶ τὸ Πατερικὸν τὸ 1694).

Ἡ κ. Πηνελόπη Στάθη μὲ τὴ διδακτορικὴ της διατριβὴ ὄχι μόνον ἐξεπόνησε μιὰ ἄρτια βιογραφία τοῦ Πατριάρχῃ Χρυσάνθου, στο πρόσωπο τοῦ ὁποίου εἶχε καὶ ἀνέδειξε ἕναν ἀξιόλογο πρόδρομο τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ θὰ δώσει ἀφορμὲς καὶ σ' ἄλλους ἐρευνητὲς –μὲ ἄφθονο χειρόγραφο καὶ ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ ποὺ ἀποκάλυψε– ν' ἀσχοληθοῦν περαιτέρω μὲ πτυχὲς τῆς δράσεως τοῦ φωτισμένου Πατριάρχῃ καὶ ἄλλων προσωπικοτήτων ποὺ συνδέθηκαν καὶ συνεργάστηκαν μ' αὐτόν. Π' αὐτὸ καὶ τῆς ἀξίζουν συγχαρητήρια, ὅπως καὶ ἔπαινος ἀρμόζει στον «Σύνδεσμον τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχολιτῶν», ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴ χορηγία τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου. Στους ἐγωϊστικὸς καιροὺς ποὺ ζοῦμε τέτοιες χειρονομίες εἶναι γιὰ τὴν ἐρευνα μιὰ παρηγοριά!

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Σταύρου Ε. Καλαντζάκη, Δρος Θ., Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου, *Ἑρμηνεῖα περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 484.

Ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Θεσσαλονίκης παλαιοδιαθηκολόγος Καθηγητὴς κ. Σ. Καλαντζάκης, γνωστὸς καὶ ἐκ πολλῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ, τινὲς τῶν ὁποίων ἔχουν εὐφήμως παρουσιασθῇ ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ «Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ»¹ καὶ τῆς «Θεολογίας»², ἐξέδωκε προσφάτως καὶ τὸ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον εὐπαρουσίαστον καὶ εὐπρόσδεκτον ἐρμηνευτικὸν σύγγραμμα. Τοῦτο ἀπαρτίζεται ἐκ πέντε Μερῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναλύονται ἐρμηνευτικῶς περικοπαὶ ἐκ τῶν ἱστο-

1. Βλ. τόμ. 73 (1990), σελ. 105-107.

2. Βλ. τόμ. 54 (1983), σελ. 414-415, τόμ. 56 (1985), σελ. 643-645, τόμ. 61 (1990), σελ. 331-333.

ρικών και τών προφητικών βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διακρινόμεναι διὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ παιδαγωγικὴν των ἀξίαν. Πρὸ τῆς ἐρμηνείας τῶν ἐν λόγῳ περικοπῶν παρατίθενται Πίναξ Περιεχομένων (σελ. 7-11), κατατοπιστικὸς Πρόλογος (σελ. 13-15) καὶ Συντομογραφίαι (σελ. 17-19).

Εἰς τὸ Πρῶτον Μέρος ἀσχολεῖται ὁ σ. μὲ τὴν ἐν Γεν. 1, 26-29 περικοπὴν, τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου (σελ. 21-104). Παρατίθεται τὸ κείμενον, τὸ ὁποῖον ἐν συνεχείᾳ ἀναλύεται, καί, διαιρούμενον εἰς θεματικὰς ἐνότητες, σχολιάζεται εὐρύτατα. Μετὰ δὲ ταῦτα προβάλλεται ἡ θεολογικὴ διδασκαλία τῆς περικοπῆς.

Εἰς τὸ Δεύτερον Μέρος ἐξετάζει ὁ κ. Καλαντζάκης, κατὰ παρόμοιον τρόπον, τὸν ἐν Ἑξ. 20, 1-17 Δεκάλογον (σελ. 105-188). Ἐνταῦθα, μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν ἀπαραιτήτων εἰσαγωγικῶν στοιχείων, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν φιλολογικὴν δομὴν τοῦ κειμένου τῆς οἰκείας περικοπῆς, προβαίνει εἰς ἐρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν μᾶς ἐκάστης ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων δέκα, μωσαϊκῶν λεγομένων, ἐντολῶν καί, μετὰ ἀπὸ μίαν σύντομον ἀξιολόγησιν τοῦ Δεκαλόγου, συνάγει ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα, σχετικῶς πρὸς τὸν ἡθικὸν καὶ παιδαγωγικὸν χαρακτῆρα τοῦ, οὕτως εἰπεῖν, μοναδικοῦ τούτου θρησκευτικοῦ κειμένου.

Εἰς τὸ Τρίτον Μέρος ἀναπτύσσεται ἡ δευτερονομιακὴ διδασκαλία περὶ τοῦ «*Ἡθικοῦ Μονοθεϊσμοῦ*», ὡς παρουσιάζεται αὕτη εἰς τὰς ἐν Δευτ. 6, 4-9 καὶ 6, 20-25 δύο μικρὰς περικοπὰς, εἰς τὰς ὁποίας περιέχονται σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς βιβλικῆς θεολογίας (σελ. 189-263). Ὁ σ. ἀκολουθῶν τὸ αὐτὸ διάγραμμα, προβαίνει εἰς τὴν ἀπαραίτητον ἀνάλυσιν καὶ τὴν θεολογικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ σχετικοῦ κειμένου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπογραμμίζεται ἡ πραγματικὴ φύσις τῆς θρησκευτικῆς πίστεως τοῦ Ἰσραήλ.

Τὸ Τέταρτον Μέρος ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς, κατὰ τὴν ἐν 6, 1-8 διδασκαλίαν τοῦ Μιχαίου, οὐσίας τῆς ἀληθινῆς θρησκείας (σελ. 265-362). Ὁ συγγραφεὺς ἐργάζεται ὁμοίως καὶ ἐπὶ τῆς οἰκείας περικοπῆς, προκειμένου νὰ ἀναδείξῃ τὸ ὑψηλὸν θεολογικὸν περιεχόμενον τῆς προφητείας. Οὕτω, κατὰ τὴν σχετικὴν ἀνάλυσιν τοῦ χωρίου, παρουσιάζει τὴν οὐσίαν τῆς ἀληθινῆς θρησκείας, ὁρθῶς ὑπογραμμίζων ὅτι, κατὰ τὸν Μιχαῖαν, ἡ ἀναζήτησις καὶ ἡ προσέγγισις τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον προϋποθέτουν ἐσωτερικὴν διάθεσιν.

Τὸ Πέμπτον Μέρος ἀναφέρεται εἰς τὴν περὶ τῆς «*Καινῆς Διαθήκης*» προφητείαν τοῦ Ἰερειμοῦ (σελ. 363-443). Αὕτη ἐκτίθεται ἐν Ἱερ. 38 (31), 31-34, ὅπου κυριαρχεῖ τὸ θέμα τῆς ἐσχατολογικῆς ἀποκατα-

στάσεως τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ ἀποκατάστασις δὲ αὕτη ἐπισφραγίζεται διὰ τῆς ἐν λόγῳ, διαθήκης, τὴν ὁποίαν συνάπτει ὁ Θεὸς μετὰ τοῦ ἰσραηλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴν μεσσιακὴν ἐποχὴν. Ἑρμηνεύων τὴν σχετικὴν περικοπὴν, ὁμιλεῖ ὁ συγγραφεὺς περὶ συγκλίσεων καὶ ἀποκλίσεων μεταξὺ τῶν δύο διαθηκῶν καὶ κυρίως περὶ τῆς ὑπεροχῆς τῆς Καινῆς ἔναντι τῆς Παλαιᾶς, καὶ διασαφηνίζει ἐπιτυχῶς τὰ σχετικὰ θέματα. Ἐνταῦθα, ἐμφανίζει οὗτος ἐξάρτησιν ἀπὸ ξένας πηγᾶς, πλὴν ὅμως διατυπώνει καὶ ἰδικὰς τοῦ ἐποικοδομητικὰς καὶ σωτηρίους σκέψεις, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς προφητείας. Πρέπει, πάντως, νὰ τονισθῇ, ὅτι τὸ ὕφος τοῦ εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου φέρει ἔντονον ἐποικοδομητικὸν καὶ σχεδὸν κηρυγματικὸν χαρακτήρα, ἐνῶ συγχρόνως δίδει οὗτος τὴν ἐντύπωσιν ἐνὸς ὑπερβαλλόντως σεμνοπρεποῦς θεράποντος τῆς παλαιοδιαθηκολογίας, ὁ ὁποῖος διακατέχεται ὑπὸ δέους ἀντικρύζων τὴν ἔκλαμψιν τῆς, πράγματι, ὑπερεχοῦσης ἐν πολλοῖς Καινῆς Διαθήκης.

Τὸ βιβλίον περιέχει καὶ δύο Εὐρετήρια καὶ δὴ 1) ἐβραϊκῶν λέξεων καὶ φράσεων, ἐβραϊστὶ γεγραμμένων καὶ λατινιστὶ μεταγεγραμμένων (σελ. 445-451) καὶ 2) βιβλικῶν ὄρων καὶ θεμάτων (σελ. 452-466)· κατακλείεται δὲ διὰ πλουσίας Βιβλιογραφίας, περιλαμβανοῦσης 1) ἔργα ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων συγγραφέων, 2) ἔργα Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ 3) νεώτερα γενικὰ καὶ εἰδικὰ ἔργα (σελ. 467-484).

Τὸ παρουσιασθὲν σύγγραμμα ἱκανοποιεῖ τὸν ἀναγνώστην, διότι ἔχει λίαν ἐνδιαφέρον περιεχόμενον καὶ μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχεται ἐκ συστηματικῆς μελέτης τῶν βιβλικῶν κειμένων. Καθιστᾷ δὲ ἐμφανές, ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐπιτυχάνει νὰ διεισδύῃ μὲ ἄνεσιν εἰς τὴν θεολογικὴν διδασκαλίαν τούτων καὶ νὰ προβάλλῃ καὶ τὴν ἐρμηνείαν τῶν Πατέρων, ἐπεκτεινόμενος ἐν μέρει καὶ εἰς ἐκείνην τῶν νεωτέρων ἐξηγητῶν. Ἀποδεικνύει, ἐπίσης, ὅτι δύναται οὗτος νὰ προσεγγίξῃ εὐχερῶς τὸ μασωριτικὸν ἐβραϊκὸν κείμενον, γνώστης ὢν τῆς ἐβραϊκῆς, καὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα (Ο'), ἔχων καλὰς προσβάσεις καὶ εἰς τὴν δημῶδη ἑλληνιστικὴν γλῶσσαν. Οὕτω παρέχει τὴν ἐγγύτησιν, ὅτι δύναται νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ἀναγνώστην μίαν ἐπιτυχεῖ ἐρμηνείαν τῶν κειμένων.

Εἰς τὰ προσόντα ταῦτα τοῦ κ. Καλαντζάκη, εἰς τὰ ὁποῖα δέον νὰ προστεθοῦν καὶ ἡ διακρίνουσα αὐτὸν ἐπιμέλεια καὶ ἡ ἀπόλυτος προσήλωσίς του εἰς τὸ ἐρευνητικὸν τοῦ ἔργου, ὀφείλεται καὶ ἡ ἄλλη εὐχάριστος διαπίστωσις, ὅτι τὸ βιβλίον εἶναι ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἐπιμελελημένον. Διὰ τοῦτο σπανίζουν ἐν αὐτῷ τὰ οἰαδήποτε σφάλματα, ἀκό-

μη δὲ καὶ τὰ ἀβλεπτήματα. Μετὰ κόπου θὰ διαπιστώσῃ τις τὴν ὕπαρξιν ἐπουσιωδῶν ἀβλεπτημάτων, ὡς π.χ. ἐν σελ. 11, 286 καὶ 428 («στὰ πλαίσια», ἀντὶ «στοὺς πλαίσιο»), σελ. 93 («κατασκευάσας»), σελ. 271 («εἶχε προσβάλλει»), σελ. 279 («Ὅρου», ἀντὶ «Ὁρη»), σελ. 361 («ἡ περὶ οὗτοῦ λόγος προφητεία»), θὰ διερωτηθῇ, ὅμως, διὰ ποῖον λόγον χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰσαγωγικά, ὅταν ταῦτα δὲν συμβιβάζονται πρὸς τὴν λογικὴν, ἀντὶ παρενθέσεων, ὅταν αὐτὰ εἶναι λογικῶς ἀπαράιτητοι (βλ. προχειρῶς εἰς τὰς σελίδας 98, 174, 217, 360, 419).

Ἐν κατακλείδι, ὀφείλω ἐκ λόγων ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας καὶ δεοντολογίας, νὰ εἶπω καὶ τὰ ἑξῆς: Ὁ κ. Καλαντζάκης παραθέτει ἐν ἀρχῇ τοῦ βιβλίου του, εἰς ἰδιαιτέραν μάλιστα σελίδα καὶ διὰ κεφαλαίων γραμμάτων, τὴν ρῆσιν Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου «ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΣ ΤΗΝ ΘΕΙΑΝ ΓΡΑΦΗΝ ΑΝΕΛΙΣΣΕΙΝ ΟΦΕΙΛΕΙΣ...» (βλ. σελ. 6), προφανῶς διὰ νὰ δώσῃ ἔμφασιν εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας τῆς Βίβλου. Γράφει δὲ καὶ εἰς τὸν Πρόλογόν του, ὅτι διὰ τοῦ βιβλίου του αὐτοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν κάλυψιν τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν τῶν φοιτητῶν τῆς Θεολογίας (βλ. σελ. 13). Εἶναι, ὅμως, ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἐλάχιστα ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τῶν ἐξεταζομένων περικοπῶν. Ἀρκοῦμενος εἰς τὴν πατροπαράδοτον ἐρμηνείαν, προβαίνει εἰς ἀπλουστεύσεις καὶ δὲν ἀναφέρεται εἰς σοβαρὰ προβλήματα, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν κριτικὴν ἐπὶ τῆς μωσαϊκότητος τοῦ Δεκαλόγου ἢ ἐπὶ τῆς Δευτερονομιστικῆς θεολογίας ἢ ἐπὶ τῆς σχέσεως τοῦ Μεσσίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πρὸς τὸν Μεσσίαν Ἰησοῦν Χριστὸν κ.λπ. Αἰτιολογεῖ δὲ τὴν τοιαύτην ἐπιλογὴν του λέγων, ὅτι δὲν ἐπιθυμεῖ τὴν ἐνασχόλησίν του περὶ τὴν προβληματικὴν εἰς θέματα φιλολογικά, κριτικά καὶ ἱστορικά, διότι αὕτη θὰ ἀποβῇ εἰς βάρος τοῦ διδακτικοῦ του σκοποῦ (βλ. σελ. 14).

Βεβαίως, ἐὰν τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀπηυθύνετο πρὸς μαθητὰς Ἱερατικῶν Σχολῶν, δὲν θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ περιέχῃ ἐπιστημονικὴν ἐρμηνείαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐφ' ὅσον, ὅμως, ἀπευθύνεται πρὸς πανεπιστημιακοὺς φοιτητὰς, οὗτοι θὰ πρέπει νὰ γνωρίσουν μὲν τὴν πατερικὴν ἐρμηνείαν, ἀλλὰ νὰ μυηθοῦν καὶ εἰς τὰ προβλήματα τῆς ἐπιστήμης των, ἐνημερούμενοι καὶ ἐπὶ τῶν προτεινομένων λύσεων, οὕτως ὥστε νὰ μὴν ἀγνοοῦν ταῦτα. Οὕτω δὲ δὲν θὰ ὑπάρξῃ καὶ κίνδυνος νὰ ἀμφισβητηθῇ τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος τῶν Πανεπιστημιακῶν Θεολογικῶν Σχολῶν.

Θεωρῶ ἀναμφισβήτητον, ὅτι τὸ παρουσιαζόμενον τοῦτο φαινόμε-

νον δὲν ὀφείλεται εἰς ὀλιγωρίαν τοῦ κ. Καλαντζάκη, ἀλλ' εἰς διάφορον ἐκτίμησιν τῶν πραγμάτων ἢ καὶ εἰς ἐπιδράσεις ἄλλων προσώπων. Ἐλπίζω δὲ, ὅτι θὰ προβληματισθῇ σχετικῶς καὶ ὁ ἴδιος, σκεπτόμενος ὅτι ἰσχύει διὰ πάντας ἡ βιβλικὴ ρῆσις «δίδου σοφῶ ἀφορμὴν καὶ σοφώτερος ἔσται» (Παρ. 9, 9). Οὕτως, ἐὰν εἰσαγάγῃ τοὺς φοιτητὰς του εἰς τινα προβλήματα, λαμβάνων καὶ θέσεις ἐπ' αὐτῶν, ἔστω καὶ εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῶν βιβλίων του, θὰ ἔχῃ μείζονα ἐπιτυχίαν εἰς τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον του. Πάντως, ὅπως καὶ ἂν ἐξελιχθοῦν τὰ πράγματα, ὁ σεμνὸς καὶ σώφρων οὗτος συνάδελφος θὰ ἐκτιμᾶται προσηκόντως παρ' ἡμῖν, ὡς γνησίως παραδοσιακὸς ἐρμηνευτὴς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΙΜΩΤΑΣ

Ἰωάννη Χ. Μουρτζίου, *Θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις στὸ βιβλικὸ Ἰσραήλ*, Ἐκδόσεις Παναγιώτη Σ. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 200.

Ὁ ἤδη γνωστὸς εἰς τοὺς ἀναγνώστας τῆς «*Θεολογίας*» κ. Ἰωάννης Μούρτζιος, Λέκτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀσχολεῖται διὰ τῆς, ὡς ἄνω, νέας ἐπιστημονικῆς μελέτης του μὲ ὠρισμένας θρησκευτικὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο ἐν τῷ ἀρχαίῳ Ἰσραήλ καὶ καλύπτουν μίαν χρονικὴν περίοδον πεντακοσίων περίπου ἐτῶν καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τοῦ ἐνδόξου Κριτοῦ Γεδεὼν μέχρι τοῦ νεαροῦ βασιλέως Ἰωσίου. Πρόκειται περὶ σοβαρᾶς μελέτης, ἐχούσης ἱστορικὸν ἐνδιαφέρον, ὡς ἐπίσης καὶ μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν θρησκείαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καὶ τοῦτο, διότι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος μεταρρυθμίσεις ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἀποτελεσματικὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ ἐπικινδύνου καὶ τότε συγκρητισμοῦ καὶ εἰς τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἀποκάθαρσιν τῆς παρ' Ἰσραήλ θρησκευτικῆς λατρείας καὶ τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ἀπὸ τὰ εἰσαχθέντα εἰς αὐτὴν ξένα καὶ πολυποίκιλα εἰδωλολατρικὰ στοιχεῖα.

Ἡ πολλαπλῶς ἐνδιαφέρουσα αὕτη ἐργασία ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν κεφαλαίων, πλαισιουμένων διὰ μιᾶς ἐκτενοῦς Εἰσαγωγῆς (σελ. 17-33) καὶ χρησίμων ἐν τέλει Κρίσεων καὶ Συμπερασμάτων (σελ. 166-170). Προηγεῖται κατατοπιστικὸς Πρόλογος (σελ. 7-8), ὅστις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ περιλάβῃ καὶ πληροφοριακά τινα στοιχεῖα, σχετιζόμενα πρὸς τὴν γενομένην ἐνταῦθα ἔρευναν. Ταῦτα, βεβαίως, δὲν παραλείπονται, ἀλλ' ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου. Ἐκεῖ ἀναφέρεται οὗτος εἰς τὴν ἱστορίαν, κυρίως, τῆς σχετικῆς

ἐρεῦνης, παρουσιάζων διατυπωθείσας θεωρίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ λαμβάνει θέσεις. Ἐκθέτει δὲ καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν διεξαχθεῖσαν ἰδικήν του ἔρευναν, διὰ τῆς ὁποίας ἐνημερώνει τοὺς ἀναγνώστας ἐπὶ τῆς λατρευτικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ καὶ δὴ ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτοῦ εἰς τὴν γῆν Χαναὰν μέχρι τῆς Βαβυλωνίου αἰχμαλωσίας. Ἐν προκειμένῳ τονίζει τὴν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Ἰωσίου, μετὰ τῆς ὁποίας ἀσχολεῖται ἀναλυτικώτερον καὶ διεξοδικώτερον, ἀφιερῶν εἰς αὐτὴν σημαντικὸν μέρος τῆς ἐργασίας του.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον (σελ. 34-80) ὁ κ. Μούρτζιος ἀσχολεῖται βασικῶς μὲ τὰς τρεῖς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Κριτῶν καὶ τοῦ ἐνιαίου Ἰσραηλιτικοῦ βασιλείου θρησκευτικὰς μεταρρυθμίσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπραγματοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Γεδεὼν, ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ καὶ ὑπὸ τοῦ Σαούλ, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν ἀποτίναξιν τῆς εἰδωλολατρίας καὶ εἰς τὴν ἀναβίωσιν τῆς γνησίας μωσαϊκῆς λατρείας. Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζει τὰς εἰς τὰ βασίλεια τοῦ Ἰσραήλ καὶ τοῦ Ἰούδα μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰωσίου παραμοίας μεταρρυθμιστικὰς προσπάθειας. Τοιουτοτρόπως ὁμιλεῖ πρῶτον μὲν διὰ τὰς ἐν τῷ βορείῳ βασιλείῳ δύο μεταρρυθμίσεις, ἧτοι τοῦ Ἰωρὰμ καὶ τοῦ Ἰοῦ, δεύτερον δὲ διὰ τὰς ἐν τῷ νοτίῳ βασιλείῳ τέσσαρας ἄλλας, ἧτοι τοῦ Ἀσᾶ, τοῦ Ἰωσαφάτ, τοῦ Ἰωὰς καὶ τοῦ Ἐζεκίου. Ταύτας παρουσιάζει μὲ ἀρκετὴν σαφήνειαν καὶ μὲ πληρότητα, διερευνᾷ δὲ τὴν μεταξὺ των σχέσιν, τὸν σκοπὸν δι' ὃν αὗται ἐγένοντο καὶ τοὺς πιθανοὺς ἐμπνευστὰς αὐτῶν (προφήτας κλπ.).

Εἰς τὸ δεύτερον καὶ ἐκτενέστερον κεφάλαιον (σελ. 81-148), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὸν πυρῆνα τῆς ὅλης μελέτης του, ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται διεξοδικῶς μὲ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Ἰωσίου, ἐνδιατρύβων εἰς χρησίμους λεπτομερείας, ἀφορώσας εἰς αὐτήν. Ἐξετάζων δὲ καὶ ἀναλύων κριτικῶς τὰ σχετικὰ παλαιοδιαθηκικὰ κείμενα, ὁμιλεῖ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοὺς κυριωτέρους παράγοντας, τοὺς ἐπιδράσαντας εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς μεταρρυθμίσεως ταύτης. Ἐνταῦθα βλέπει ὅτι ἡ Δευτερονομιστικὴ κίνησις ἐπηρέασεν ἐν πολλοῖς τὸν νεαρὸν Ἰωσίαν, ὅπως προβῇ εἰς αὐτήν. Ὑποστηρίζει δὲ ὅτι καὶ ἡ ἐν προκειμένῳ στάσις τοῦ Ἱερεμίου ἦτο, ἀρχικῶς τοῦλάχιστον, θετικὴ ἔναντι τῆς ἐν λόγῳ μεταρρυθμίσεως (σελ. 144), ἐνῶ ὀρθῶς ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν, καθ' ἣν ὁ Ἰωσίας ὑπέστη σχετικὰς ἐπιδράσεις ἀπὸ ἐξωβιβλικὰς (αἰγυπτιακὰς κλπ.) κινήσεις (σελ. 148).

Εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον (σελ. 149-165) ἐπιχειρεῖται ἐπιτυχῶς μία σύγκρισις τῶν προαναφερθεισῶν θρησκευτικῶν μεταρρυθμίσεων καὶ

προβάλλεται δεόντως ἡ τοῦ Ἰωσίου, ἡ ὁποία ὑπῆρξε καὶ τὸ ἀποκορύφωμα ὅλων αὐτῶν τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν. Ὁ συγγραφεὺς διερευνᾷ καὶ τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν τῆς ἐν λόγῳ μεταρρυθμίσεως, ἐξετάζει δὲ ἐν τέλει καὶ ἄλλας διαστάσεις αὐτῆς καὶ δὴ καὶ τὴν «ἐθνικὴν», θεωρῶν προφανές, ὅτι ὁ Ἰωσίας δι' αὐτῆς ἀπέβλεψε καὶ εἰς τὴν ἐνότητα τοῦ ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Περαιτέρω ὁ κ. Μούρτζιος διατυπώνει εὐστόχους κρίσεις καὶ συνάγει λίαν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα (σελ. 166-170), ὑπογραμμίζων ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις τῶν Γεδεών, Σαμουήλ, Σαούλ, Ἰωρὰμ, Ἰοῦ, Ἀσᾶ, Ἰωσαφὰτ καὶ Ἑζεκίου διεδραμάτισαν μικρὸν ἢ μεγάλον ρόλον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ, ἐνῶ ἡ τοῦ Ἰωσίου συνετέλεσε κυρίως εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν χαναανιτικῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων καὶ θεοτήτων (σελ. 166-167). Ἐπωφελεῖται δὲ ἐν συνεχείᾳ τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐξάρῃ τὰς ἀρετὰς τοῦ τελευταίου τούτου βασιλέως, χωρὶς νὰ διστάζῃ, ὅμως, νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι δὲν ἐπετεύχθη ἡ ὀλοκλήρωσις τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ του ἔργου. Ὁρθῶς δὲ ἀποδίδει τὴν ἀτυχίαν ταύτην ὄχι μόνον εἰς τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ Ἰωσίου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀνωριμότητα τοῦ λαοῦ διὰ τὰς ἀπαιτουμένας ἀλλαγὰς, ὡς ἐπίσης καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν ἀντίκτυπον, τὸν ὁποῖον εἶχον τὰ τοιαῦτα μεταρρυθμιστικὰ μέτρα κλπ. (σελ. 170).

Μετὰ ταῦτα παρατίθενται αἱ Πηγαὶ καὶ τὰ Βοηθήματα (σελ. 171) καὶ ἡ Βιβλιογραφία, ἡ ὁποία εἶναι πλουσία, περιλαμβάνουσα περισπούδαστα ἐπιστημονικὰ συγγράμματα, παλαιότερα καὶ σύγχρονα καὶ κατὰ μέγα μέρος ξενόγλωσσα (σελ. 171-188). Ἐν τέλει δὲ παρατίθενται διάφοροι χρήσιμοι πίνακες καὶ δὴ 1ον) βιβλικῶν ἐβραϊκῶν λέξεων, 2ον) ὀνομάτων καὶ θεμάτων καὶ 3ον) χωρίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (σελ. 189-200). Πάντες οἱ πίνακες οὗτοι εἶναι κατηρτισμένοι μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας.

Τὸ παρουσιασθὲν τοῦτο ἔργον εἶναι πολλαπλῶς ἀξιόλογον. Ἐχει ἀκραιφνῆ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα καὶ ἐμφανῆ ἐρευνητικὴν ἀξίαν. Αὕτη δὲ ἔγκειται, σὺν τοῖς ἄλλοις, καὶ εἰς τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἐρευνάν του κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὄχι ὡς συμπαγὴ ἐνότητα ἀλλὰ κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους φιλολογικὰ στρώματα παραδόσεων, λαμβάνων πάντοτε ὑπ' ὄψιν του καὶ τὰς νεωτέρας σχετικὰς θεωρίας καὶ ἀπόψεις. Ἐν τοσοῦτῳ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παραβλέψῃ τις, ὅτι ἐν σημαντικὸν μέρος τῆς ἐργασίας ταύτης προέρχεται ἐκ τῆς ἐπὶ διδασκαλίᾳ διατριβῆς τοῦ κ. Μουρτζίου, τὴν ὁποίαν ἔχει διευρύνει οὗτος εἰς πολλὰ σημεῖα τῆς, ἐμπλουτίσας αὐτὴν καὶ βιβλιογραφικῶς. Εἶναι, πάντως, ὑπὲρ αὐτοῦ, ὅτι ἀναφέρεται εἰς ταῦτα,

ἔστω καὶ ἐμμέσως καὶ μᾶλλον ἀκροθιγῶς (βλ. σελ. 7).

Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐργασία αὕτη θὰ ἦτο ἐνδεδειγμένον νὰ προσεχθῇ περισσότερο καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς πλευρᾶς, ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχουν ἐν αὐτῇ σχετικαὶ τινες ἀτέλειαι, ὡς π.χ. αἱ ἐν σελ. 102 («ἔστειλλε»), 104 («οἱ ἀνακαλυφθέντες ἱεροὶ βίβλοι»), 107 («προῖμιος»), 139 («ἀντιστοιχεία») καὶ διάφοροι ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται, δυστυχῶς, εἰς τὰ ἑλληνικὰ συγγράμματα, μετὰ τὴν κακοποίησιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη ἡ ὠραία ἑλληνικὴ μας γλῶσσα. Σημειωτέον ὅτι καὶ εἰς τὰς βιβλικὰς ἑβραϊκὰς λέξεις, τὰς χρησιμοποιουμένας ἐνταῦθα, παρατηροῦνται ἀβλεπτήματά τινα, ὡς ἐν σελ. 116, 119, 121, 122, 125, 127, 128, 133 κ.ά., ἀλλὰ τὰ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν εἶναι συγγνωστά, διότι ὀφείλονται εἰς τὸ ὁμοίωσχημον ὠρισμένων ἑβραϊκῶν γραμμάτων.

Ἐν κατακλείδι δέον νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ κ. Μούρτζιος διαθέτει ἐμφανεῖς ἱκανότητος πρὸς ἔρευναν καὶ συγγραφὴν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν καὶ ἀποδεικνύει, ὅτι ἐξελίσσεται εἰς ἱκανὸν παλαιοδιαθηκολόγον καὶ ἑβραιολόγον ἐρευνητὴν. Διὰ τοῦτο ἡ παρουσιασθεῖσα ἐνταῦθα μελέτη τοῦ εἶναι πολλοῦ λόγου ἀξία, παρὰ τὸ ἐπισημανθὲν ἀνωτέρω ἐπιστημονικὸν μειονέκτημα, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς σχετικὴν ἀπειρίαν του. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι οὗτος ἄξιος θερμῶν συγχαρητηρίων διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἐρευνητικὴν του ἐργασίαν, διὰ τῆς ὁποίας προάγεται ὅπωςδὴποτε ἡ ἐπιστήμη τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἑβραιολογίας.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΙΜΩΤΑΣ